

स्वप्नबगैँचामा एक छाया कथाको विपठन

उपप्रा. सीता अधिकारी (थापा)

महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान

adhikari.sitath@gmail.com<http://doi.org/10.3126/gyandeep.v10i2.77332>**लेखसार**

प्रस्तुत लेखमा रमेश क्षितिजको 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथाको विपठन गरिएको छ । उत्तरआधुनिक मान्यताअनुसार विपठनलाई साहित्यिक कृति वा पाठको विनिर्माणिक पठन प्रक्रियाका रूपमा लिइएको छ । विनिर्माणको सैद्धान्तिक मान्यताअनुसार हरेक पाठको विपठन गर्न सकिन्छ । कथामा प्रस्तुत भएका विनिर्माणिक सन्दर्भको खोजी गरी तिनको पहिचान एवं विश्लेषण गरिएकाले यो अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । यस लेखका लागि व्याख्यात्मक एवम् विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथामा साहित्यिक विधाहरूको अन्तर्मिश्रण, पौराणिक मिथकीय सन्दर्भ, दर्शन र इतिहासका विषयको अन्तर्पाठ भएका सन्दर्भहरूको खोजी गरी तिनको व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । साहित्यको गद्याख्यान विधाको रूपमा स्थापित कथाको कविता, नाटक, निबन्ध लगायतका विधासँग अन्तर्विधात्मक सम्बन्ध रहनुका साथै अन्य विधातत्त्वको प्रविष्टिले कथामा विधामिश्रणका प्रवृत्ति देखिएको छ । नेपाली कथाको परम्परित मान्यताको विपरीत यस कथामा अन्य विधाको उपस्थितिले विधागत स्वायत्तताको भञ्जनले केन्द्रभञ्जन प्रवृत्ति देखिएको छ । नेपालको इतिहाससँग सन्दर्भित यथार्थ स्थानगत परिवेश र काल्पनिक पात्रलाई आधार बनाई तथ्य र कल्पनाको सम्मिश्रण गरी प्रस्तुत कथाको कथ्य संरचना तयार पारिएको छ । कथामा कविताको अंश साहित्यिक अन्तर्पाठका रूपमा, पुराणमा वर्णित पात्रका नाम, क्रियाकलापलगायत मिथकीय सन्दर्भहरू अन्तर्पाठका रूपमा प्रयोग भएका छन् । कथाको शिल्प र संरचनामा बहुलवादी प्रवृत्तिहरूको प्रयोगपरकताले यसमा आख्यान लेखनको भिन्न वैशिष्ट्यसहित बहुलता र अर्थगत अनिश्चितता प्रस्तुत भएको छ । यस अध्ययनबाट 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथामा कथाभिन्न कविता, नाटकीयता, दर्शन, निबन्धात्मकता, मिथकीयताको सम्मिश्रण जस्ता उत्तरआधुनिक आख्यान प्रविधिको प्रयोग रहेकाले बहुलताको चेतना रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अन्तर्पाठ, केन्द्रभञ्जन, मिथकीयता, रहस्यात्मकता, विधामिश्रण

विषयपरिचय

रमेश क्षितिज (२०२४) नेपाली साहित्यको विविध विधामा चिरपरिचित स्रष्टा हुन् । उनका १७ ओटा कथाहरूको सङ्कालोको रूपमा पहिलो आख्यानकृति एउटा मायी नगरमा (२०८१) कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । यस सङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रायः सबै कथाहरू परम्परित कथालेखनको मान्यताभन्दा भिन्न प्रयोगपरपरक र नवीन ढाँचाका देखिन्छन् । सङ्ग्रहको पहिलो कथा 'स्वप्न बगैँचामा एक छाया' हो र यसको मूल कथ्यविषय प्रेमसँग सम्बन्धित भए पनि समाजका पात्र र प्रसङ्गलाई फरक किसिमले प्रस्तुत गरिएको छ । समकालीन समयको यथार्थ बोकेको यस कथाभिन्न प्रयोगशीलता र विषयगत बहुलता पनि पाइन्छ । कथामा कविता, निबन्ध, संस्मरण, इतिहास, दर्शन लगायतका विषयको मिश्रणका साथै प्रस्तुतिमा वस्तुपरकता, नाटकीयता र रहस्यात्मकताको त्रिवेणी पाइन्छ । यस कथामा नेपालको प्राकृतिक सम्पदाको मनोहारिता, काठमाडौँ उपत्यकाको उत्पत्तिसम्बन्धी मिथकीयता, राणाकालीन इतिहास, राष्ट्रिय सम्पदाको विभग्न अवस्था र यसप्रति सबैको उपेक्षा, मानवीय प्रेमसम्बन्धमा देखिएका

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

परिवर्तन, विचलन, जीवनसम्बन्धी दर्शन, समकालीन विश्वमा मानिसले भोग्नु परेका त्रासदी, निस्सार जीवनमूल्य आदिका कारण बहुलवादी प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ । यस कथामा पनि कथ्यका साथै शिल्प-शैलीगत भिन्नता पनि रहेको छ । यस कथाको आरम्भ र अन्त्य कविताबाट भएकाले यसमा कवितात्मक आख्यानको स्वरूप देखिएको छ । कथामा प्राकृतिक सौन्दर्यको स्वच्छन्द वर्णनले यो कथा पढ्दा कतै वस्तुपरक निबन्धको आस्वाद पाइन्छ भने कतै निजात्मक अनुभूतिले संस्मरणको झल्को पनि दिएको छ । यस्तै महाभारतमा वर्णित पराशर ऋषि र मत्स्यगन्धाको अबैध संसर्गबाट व्यासको जन्मको सन्दर्भले मिथकीयताको प्रयोग पनि रहेको छ । त्यसैगरी राणाकालमा केशर शमशेरद्वारा स्थापित केशर पुस्तकालय र वर्तमानमा पनि नेपालको ऐतिहासिक सम्पदाको रूपमा परिचित केशरमहलमा अवस्थित उद्यान 'स्वप्नबगैँचा' (Dream Garden) को स्थानगत परिवेशलाई आधार बनाई कथाको प्रतीकात्मक शीर्षक चयन गरिएको छ । यस कथामा मुख्य पात्रका रूपमा शैवलिनी र आर्यकीर्ति रहेका छन् । सुदूरपूर्वको कुनै विद्वत्सभामा अनायासै भेट भएका यी दुईको मित्रताले स्वप्न बगैँचाको सहरमा पवित्र प्रेमको रूपमा झाँगिएर पनि विषम परिस्थितिका कारणले केही समयमै प्रेमसम्बन्धमा विच्छेदन आएको छ । साथै बाँच्ने मर्ने कसम खाएर जीवनयात्रा सुरू गरी बिचैमा टाढिएका रहस्यमयी पात्रका झिनो कथानकद्वारा समकालीन समयको विशृङ्खल र अस्थिर सम्बन्धको प्रतिविम्ब उतारिएको छ । यसले वर्तमान मानवले विविध परिस्थितिका कारण जीवनमा अनुभूत गर्ने प्रेमको निस्सारता र निस्पृहताले अन्यायको स्थिति उत्पन्न भएको छ । त्यस्तै कथ्य संयोजनमा वास्तविकता र काल्पनिकताको सम्मिश्रणले भ्रम पनि सिर्जना गरिएको छ । उद्यानको ढुङ्गामा खोपेर राखिएको कवितापङ्क्ति कसको हो र ? अनि स्वप्न बगैँचामा रहेको एउटा छायाँ भनेर कथाकार, कवि, माली, आर्यकीर्ति वा शैवलिनी कसलाई सङ्केत गरिएको होला त ? भन्ने कुतूहलता र रहस्यमयताका कारण शीर्षकमा नै अर्थगत अनिश्चितता देखिएको छ । ऐतिहासिक केशरमहलमा रहेको पुस्तकालयको विगत र वर्तमानको अवस्था, स्वप्न बगैँचाको शान्ति र मनोरमताको वर्णन, नारायणहिटी राजदरबारको अवस्था, प्रेम र जीवनसम्बन्धी दर्शन, चोभार र काठमाडौँ उपत्यकासम्बन्धी किंवदन्ती, जन्म-पुनर्जन्म, कोभिड महामारीका साथै पूर्वस्मृतिका रूपमा मत्स्यगन्धा र परासरको मिथकीय कथा प्रसङ्ग एवम् समकालीन व्यवस्थाका प्रस्तुतिजस्ता विषयका कारण यसमा कथ्यको बहुलता पनि देखिएको छ । यस लेखमा यही विविधतामय वस्तुसन्दर्भ बोकेको 'स्वप्न बगैँचामा एक छाया' कथाको विपठन मान्यताका आधारमा अध्ययन गरिएको छ ।

सामान्यतः विपठन परम्परित किसिमको पठनभन्दा फरक पठनदृष्टिकोण हो । विपठनको बारेमा व्याख्या गर्ने चिन्तक ह्यारोल्ड ब्लुम (सन् १९३०-२०१९) हुन् । विपठनको अवधारणाले प्रत्येक पाठ पूर्व पाठसँग अन्तरसम्बन्धित रहेको मान्दछ । रहेक पाठको विपठन गर्न सकिने र विपठन गर्दा प्रत्येकचोटि पाठले नयाँ हुने पृथक अर्थ दिन्छ भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । कुनै पनि साहित्यिक पाठको परम्परित पठनभन्दा भिन्न विपठनका माध्यमबाट विनिर्माणिक अध्ययन गर्न सकिन्छ भन्ने डेरिडालगायत पल डी म्यान, ह्यारोल्ड ब्लुम, बार्थलगायतका चिन्तकहरूको धारणा रहेको छ । कुनै पनि पाठप्रति हरेक पाठकको भिन्न दृष्टिकोण रहने हुँदा विपठनद्वारा अर्थमा अनिश्चितता र बहुलताको अवस्था सिर्जना हुन्छ । विपठनले साहित्यलेखनका परम्परित मूल्यमान्यताको भञ्जन गर्दै भाषिक निर्मितिका रूपमा रहेका पाठसंरचनाका एकल केन्द्र वा अर्थलाई भत्काएर बहुलार्थको खोजी गर्दछ । विनिर्माणले हरेक सङ्कथनलाई पाठ मानेर हरेक पाठमा बहुलताको खोजी गर्दछ । हरेक पाठ मौलिक नभई पूर्वपाठबाट प्रभावित रहेको हुन्छ भन्ने विपठनको मान्यताले साहित्यिक पाठमा पनि अधिकतर विषयको प्रविष्टि केकसरी भएको छ भन्ने आधारमा पाठको विशेष पठन गर्दछ । समकालीन साहित्यिक पाठहरू बहुल विषयक्षेत्रसँग अन्तर्सम्बन्धित रहने हुनाले तिनलाई

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

विधामिश्रण र अन्तर्पाठीयताका कोणबाट पनि पठन गर्न आवश्यक देखिएको छ । नेपाली साहित्यको उत्तरवर्ती चरणका सिर्जनामा परम्परित लेखनका स्थापित मान्यतालाई भत्काउँदै साहित्यको बहुलवादी चिन्तनको प्रयोग गर्ने उत्तरआधुनिक पद्धति देखिएको छ । त्यसैले कथामा प्रयुक्त विविध कथ्यवस्तु, विचार तथा शिल्पशैलीलाई अन्तरसम्बन्धका आधारमा विपठन अर्थात् विनिर्माणिक अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत लेखमा 'स्वप्न बगैँचामा एक छाया' कथाको केकसरी विपठन गर्न सकिन्छ भन्ने प्रमुख प्राज्ञिक समस्या निर्धारण गरी तिनको समाधान गर्ने मूल उद्देश्य राखिएको छ । यस कथामा विधामिश्रण, विधाभञ्जन, अन्तर्पाठको बहुलताजस्ता विनिर्माणिक प्रवृत्तिको प्रयुक्ति रहेको हुँदा यसको विपठन गरिएको छ । एउटा मायी नगरमा कथासङ्ग्रहभित्रका कथामा उत्तरआधुनिक प्रविधि र प्रवृत्तिको प्रयोग रहेकाले यसमा सङ्कलित 'स्वप्न बगैँचामा एक छाया' कथाको विनिर्माणिक अध्ययनले प्राज्ञिक महत्त्व राख्ने देखिन्छ । प्रस्तुत कथाको हालसम्म विपठनको सैद्धान्तिक आधारमा अध्ययन नभएकाले यस क्षेत्रमा देखिएको प्राज्ञिक रिक्तताको परिपूर्तिका निम्ति प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो । विनिर्माणले व्यापक क्षेत्र समेट्ने भएका कारण विवेच्य कथामा मूलतः साहित्यिक विधामिश्रण, मिथकीयता र अन्तर्पाठका रूपमा प्रयोग गरिएका विषयसन्दर्भलाई मात्र अध्ययन गरिएको छ । यसर्थ यस लेखमा विवेच्य 'स्वप्न बगैँचामा एक छाया' कथामा प्रस्तुत विनिर्माणिक प्रवृत्तिको मात्र विश्लेषण गरी सामान्यीकृत निष्कर्ष दिइएको छ ।

अध्ययन विधि र सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । यसका लागि आवश्यक सामग्रीहरू पुस्तकालीय कार्यबाट सङ्कलन गरिएको छ । रमेश क्षितिजको 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथालाई अध्ययनको आधार सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने विनिर्माणसँग सम्बद्ध तथा प्रायोगिक कार्यहरू यस अध्ययनका सन्दर्भसामग्रीका रूपमा रहेका छन् । यस अध्ययनका क्रममा पाठपरक विश्लेषण विधिको उपयोग गर्दै 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथाको पाठकेन्द्री विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा मूलतः विवेच्य कथाको विनिर्माण प्रस्तुत भएका पाठका उद्धरणलाई तथ्यका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । विपठनसिद्धान्तलाई आधार मानेर कृतिको प्रयोगात्मक विश्लेषण गरिएको हुनाले यसमा गुणात्मक ढाँचाभित्र व्याख्याविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा पाठविश्लेषणका लागि विपठनलाई सैद्धान्तिक आधार लिइएको छ । 'पठन' मा 'वि' उपसर्ग लागेर निर्मित 'विपठन' अङ्ग्रेजी 'मिसरिडिड' को नेपाली रूपान्तरण हो । सामान्य अर्थमा 'मिसरिडिड' अर्थात् विपठन पाठको फरक ढङ्गले गरिने पठन भन्ने बुझिन्छ । यसलाई भ्रम पठन पनि भन्ने गरिएको छ । विपठनले सिर्जना र समालोचनाका द्विचर विभेदलाई हटाई कृतिलाई पाठका रूपमा मात्र हेर्दछ । विपठनका बारेमा नेपालीमा समालोचक कृष्ण गौतमले विपठनलाई बाङ्गिएको पठन भनेका छन् (गौतम, २०७१, पृ. १७६) । यस विपठन मान्यताका प्रवर्तक ह्यारोल्ड ब्लुम (सन् १९२९-२०१९) हुन् । ब्लुमले ज्याक्स डेरिडाद्वारा प्रवर्तित विनिर्माण चिन्तनले मानेको पाठको पठन पद्धतिलाई रचनात्मक ढङ्गले व्याख्या गरेका छन् । उनी येल विश्वविद्यालयका पल डी म्यान, हिलिस मिलर र ज्योफ्री हार्टम्यानसहितको ग्याङ अफ फोर भनिने समूहका एक विद्वान् प्राध्यापक हुन् । उनले विनिर्माणलाई फरक किसिमले व्याख्या गर्दै *ए म्याप अफ मिसरिडिड* (१९७५) पुस्तकमा विपठनसम्बन्धी आफ्ना अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले 'प्रत्येक पठन भ्रम पठन हो' भनेर विपठनलाई विनिर्माणिक प्रक्रिया मानेका छन् र यसलाई पुनर्लेखनको रूपमा मनोविज्ञानसँग जोडेर व्याख्या गरेका छन् । ब्लुमका अनुसार कुनै पनि पाठमा पूर्व पाठका

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

अवशेषहरू रहने भएकाले त्यसलाई हरेक पाठकले अलग किसिमले पढ्ने तथा त्यसको अर्थबोध गर्ने क्रममा पहिलेभन्दा फरकपन पाइन्छ । नयाँ लेखकले अग्रजहरूका रचनाकृति पढ्ने क्रममा उसले लेखनेजति सामग्रीको पहिल्यै उपयोग गर्दै सबै कुरा लेखिइसकेको अनुभव गर्न पुग्दछ । त्यसैले आफूलाई पूर्ववर्तीहरूभन्दा फरक देखाउने उद्देश्यले ती पाठलाई भिन्दै आफ्नो तरिकाले पठन गर्ने सन्दर्भमा विपठन भएको बलुमको मान्यता देखिन्छ । परम्परित पठनमा पाठकका मनमा शब्दको निश्चित अर्थ बसेको हुन्छ तर विपठन प्रक्रियामा निश्चित अर्थको घेराबाट बाहिर गएर अनेक अर्थको उत्पादन हुन्छ भन्ने आधारमा यसलाई सिर्जनात्मक आधार मानिएको छ । डेरिडाका दृष्टिमा साहित्य पनि अरू पाठजस्तै एक प्रकारको पाठ नै भएकाले यसमा अन्य विषयको समाविष्टि रहने हुनाले यसमा मौलिकता हुँदैन (डेरिडा, सन् १९८४, पृ.१२५) । साहित्यिक रचनामा विभिन्न किसिमका ऐतिहासिक तथ्य, लोककथा वा दन्त्यकथा, मिथकीय घटना सन्दर्भ, पात्रलगायत अग्रजहरूका पाठसमेत प्रयोग गरिएका हुन्छन् । यस्ता पूर्व पाठलाई फरक किसिमले विपठन गर्दा त्यसमा भिन्नता र बहुलताका साथै अलग पहिचान पनि स्थापित गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ ।

सामान्यतया 'पठन' भन्नाले लेख्य रचना वा पाठलाई पढ्नु हो । पाठकले आफ्नो दृष्टिकोणबाट पाठलाई पढ्ने र अर्थ बुझ्ने प्रक्रिया विपठन हो । पाठले कुनै खास विषय वा सन्दर्भ लिएर पृष्ठमा लेखिएका केही शब्दहरूको समूहबाट निर्मित लेख्य संरचनालाई बुझाउँदछ । यसअर्थमा वाङ्मयका हरेक लेखन पाठ हुन्, हरेक विषयका लेखन पाठ हुन् । साहित्य सिद्धान्तमा कुनै पनि अध्ययन गर्न मिल्ने वस्तु 'पाठ' हो । उत्तरआधुनिक चिन्तनले हरेक सिर्जनात्मक संरचनालाई पाठ मानेको छ । रोलाँ बार्थले 'द डेथ अफ अथर' निबन्धमा हरेक पाठ बहुल लेखनबाट बनेको हुन्छ र त्यसमा विभिन्न संस्कृतिबाट लिइएका संवाद, व्यङ्ग्य, विवाद आदिको परस्पर सम्बन्ध रहेको हुन्छ भनेका छन् । उनकाअनुसार पाठमा अनगिन्ती सङ्कथनहरू तथा पहिल्यै अस्तित्वमा रहेका अर्थ पनि रहेका हुन्छन् (एलेन, सन् २००७, पृ.६७) । यसबाट साहित्यिक पाठमा अन्तर्पाठको उपस्थिति रहने तथा विषयवस्तु र सारवस्तुमा बहुलता रहने कुरा प्रस्ट हुन्छ । 'विनिर्माण' ज्याक डेरिडाद्वारा प्रवर्तित पठन सिद्धान्त हो । उनले संरचनावादले स्थापना गरेका कथन/बोलीभन्दा लेखन वा पाठलाई महत्त्व दिएका छन् । उनको 'पाठभन्दा बाहिर केही पनि छैन' (डेरिडा, १९७४, पृ.१५८) भन्ने भनाइले पाठ अर्थपूर्ण लेख्य संरचना हो भन्ने जनाउँदछ । पाठभित्रबाटै त्यसको अर्थ खोज्ने क्रममा विपठन सिद्धान्तको विकास भएको हो । विपठनले पाठको केन्द्रिकतालाई भत्काउने भएकाले यो विनिर्माण प्रक्रियाका रूपमा रहेको पाइन्छ । पाठको पठन प्रक्रिया पनि निर्माणवादी र विनिर्माणवादी दुई प्रकारका हुन्छन् । विपठन सिद्धान्तका व्याख्याता हेराल्ड बलुमले डेरिडाको विनिर्माण मान्यतालाई पाठको सिर्जनात्मक पठनका रूपमा फरक किसिमले प्रस्तुत गरेका छन् । उनकाअनुसार कुनै पनि पाठको विपठन गर्नु भनेको पुनर्लेखन वा पुनर्व्याख्याको प्रक्रिया हो (गौतम, २०७१, पृ.१७७) । विपठनले पाठमा सुसङ्गतता र नियमबद्धता रहने परम्परित धारणालाई अस्वीकार गर्दै पाठलाई एकल अर्थलाई प्रमुखता दिने दृष्टिकोणबाट नभई बहुलवादी भिन्न कोणबाट पठन-विश्लेषण गर्न सकिने मान्यता राखेको छ । विपठनद्वारा पाठमा रहेका कथ्य विविधताको पहिचान र अर्थबहुलताको खोजी गरिन्छ । अतः यस अध्ययनमा विपठन मान्यताका आधारमा रमेश क्षितिजको 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथाको विनिर्माणिक पठन गरिएको छ ।

छलफल : प्राप्ति र निष्कर्ष

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

प्रस्तुत छलफलमा 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथामा आख्यान र आख्यानेत्तर तत्त्वका उपस्थितिले विधामिश्रण रहेको छ । यसका साथै कथामा अन्य विषयको प्रतिष्ठितले अन्तर्पाठीयता र अर्थबहुलताको अवस्था रहेको तथ्यलाई निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

कथामा कविताको मिश्रण

साहित्यको आख्यान विधा कथामा कवितातत्त्वको प्रयोगले कवितात्मक कथाको निर्माण भएको हुन्छ। कविताको प्रमुख विधातत्त्व भाव वा विचार हो भने विम्ब र प्रतीक प्रयोग तथा भाषिक लयात्मकताले पनि यसलाई भिन्न विधाका रूपमा चिनाउँदछ । प्रस्तुत 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथामा कविताको उपस्थिति प्रत्यक्ष देखिएको छ । यस कथामा कविताको प्रयोगले विधामिश्रणको अवस्था रहेको छ । कवितामै आरम्भ र अन्त्य भएको कथामा विभिन्न विम्ब, प्रतीक र भाषिक लयात्मकताले कवितात्मक आख्यानको स्वरूप देखिएको छ । कथामा कविताको उपस्थितिले कथ्यलाई काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिएको छ । केशरमहलको *स्वप्न बगैँचा* अर्थात् उद्यानको शिलामा खोपेर राखेको अज्ञात कविको कवितांशबाट कथाको आरम्भ गरिएको छ :

साक्ष्य : उः त्यो पर्वतझँ भएर म तिमीलाई पर्खिरहुँला
धुपीको एकलो रूख बनेर बाटोछेउ उभिरहुँला । (पृ.३)

उपर्युक्त कवितांशमा अज्ञात पात्रको आगमनमा प्रतीक्षारत पात्रको उद्गार अभिव्यक्त भएको छ । यसले पाठकका मनमा कथामा स्वप्न बगैँचामा यसरी प्रतीक्षा गर्ने को होला र उक्त प्रतीक्षित व्यक्तिलाई किन यस्तो भनेको होला त ? भन्ने रहस्य र कुतूहल दुवै सिर्जना गरेको छ । कथामा अर्थको अनिश्चितता रहेको तथ्य पनि यसबाट प्राप्त हुन्छ । त्यस्तै कथाको समापनमा आरम्भमा उद्धृत कवितांशलाई कविताका रूपमा पूरा गरिएको छ

साक्ष्यः हो, यही मानिस हो आजन्म खोजेको
तर फेरि हरायो तिमी भीडमा मौन
पुग्दै पुगेन मेरो पुकारा तिमीछेउ
जब तिमी टाढा भयो र बिर्सियो मलाई
चुँडिएको तार सितार भइगएँ म
मेरो आँसुले भन्यो-
हो, व्यर्थ दुःख हो यो प्रेम प्रणय त । (पृ.१८)

प्रस्तुत साक्ष्यबाट गद्याख्यान विधा मानिएको कथाभित्र कविताको प्रयोगले कथाको परम्परागत विधामान्यतामाथि अतिक्रमण देखिएको छ । आख्यान संरचनाभित्र कविताको उपस्थितिले कथामा आख्यानेत्तर विधाको मिश्रण भएको देखिन्छ । यसले गर्दा गद्यात्मक विधा कथालाई कवितात्मक आख्यानको स्वरूप दिएर विधा भञ्जनको स्थिति देखिएको छ । यसैगरी आलङ्कारिक बिम्बात्मक र लयात्मक गद्य भाषाको प्रयोगले कथाको संरचना र शैलीगत भिन्नता पनि देखिएको छ । कथाभित्र अन्तर्पाठका रूपमा आएको यो कविता समग्र पाठको सारवस्तुका रूपमा रहेको पाइन्छ । यस कविताको रचयिता को हो त ? भन्नेमा 'अज्ञात कवि' भनिएबाट रहस्यात्मताको सिर्जना भएको छ भने कथाको अन्तिमतिर कथानायक आर्यकीर्तिको रचना रहेको खुलासा पनि भएको छ । यस कवितामार्फत समाख्याताले कसैको प्रतीक्षा गरिरहेको र गरिरहने बाचासहित सहरको भीडमा एकलो रहेको पात्रले यात्रामा भेटिएको कसैको प्रेमपूर्ण साथ पाएर आफ्नो सपना साकार भएको अनुभूत गर्दागर्दै एक्कासि प्रेमप्रणयमा वियोगान्त हुँदाको पीडाले आफूलाई जीवनमा फेरि एकलो निस्सार अनुभूत गरेको भन्ने भाव 'स्वप्न

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

बगैँचामा एक छाया’ कथाको समग्र सारवस्तु समेटिएको छ । त्यस्तै सूर्यबाट खसेका किरणले बोटबिरुवाका पातहरू टल्किरहेका थिए । लहराहरू बताससँग जिस्कंदै हल्लिरहेका थिए (पृ.४)। “समय त यसै बितिजान्छ । उः त्यो सूर्यः जसरी हिडिँरहेछ’। (पृ.५) आदिजस्ता पाठमा प्रयुक्त लालित्यपूर्ण भाषाले पनि आख्यान पाठमा काव्यात्मक ओज थपेको देखिन्छ । कथारम्भदेखि अन्त्यसम्म नै काव्यमय भाषिक प्रयोगको दृष्टान्त कथामा प्रशस्तै रहेकाले यस कथाला काव्यात्मक आख्यानको नमुना पनि मान्न सकिन्छ ।

कथामा निबन्धात्मकता

आख्यान संरचनामा निबन्धात्मक तत्त्वको उपस्थिति रहेको अवस्थाले त्यसलाई निबन्धात्मक बनाएको हुन्छ । निजात्मकता वा अनुभूति, वस्तुपरकता वा वर्णनात्मकता निबन्धका विधागत विशेषता हुन् । प्रस्तुत ‘स्वप्नबगैँचामा एक छाया’ कथा पढ्दा पाठकले निबन्धात्मक आस्वाद पाइने कुरा यसमा प्रयुक्त भाषाशैलीबाट प्रस्ट देखिएको छ । कथाकारले कथाको पृष्ठभूमिका रूपमा स्वप्नबगैँचाको प्राकृतिक मनोरमताको वर्णनका साथै अन्य विविध परिवेशको पनि उत्तिकै सशक्त चित्रण गरिएको छ । यसमा पाइने वस्तुपरक भाषाको प्रयोगले कथामा देखिएको निबन्धात्मक ढाँचा यसप्रकार छ ।

साक्ष्य : यो उद्यानको नाम थियो— स्वप्नबगैँचा । ‘स्वप्नबगैँचामा बाह्र महिना थरीथरीका फूल फुल्थे । प्रत्येक ऋतुमा हरियाली हुन्थ्यो । संसारका विभिन्न कुनाबाट ल्याएका विविध जातका फूल र हरियो दुबोले गर्दा उद्यान जहिल्यै वसन्त-वाटिका जस्तो लग्थ्यो । बिचमा निर्मल जलको पोखरी थियो । वृक्ष, पात, लहरा, चराचुरुङ्गी र थरीथरीका कलात्मक मूर्तिहरूको दृश्य र वातावरणले आगन्तुकलाई विभोर बनाउँथ्यो (पृ.३)।

साक्ष्य: उत्तरतिर रुग्ण केशरमहल दरबार थियो । केशरमहलमा रहेको पुस्तकालय लोकमा सुपरिचित थियो । भनिन्थ्यो, “केशरशमशेर सौखिन मानिस थिए, जो पुस्तकलाई औधि प्रेम गर्थे । फूलहरू मन पराउँथे ।” उनले नै व्यक्तिगत रूपमा सङ्कलन गरेका पुस्तकहरूले पुस्तकालय भरिएको थियो । भित्तामा टाँगिएका केही तस्वीर र कलापूर्ण चित्रले पनि पुस्तकालयको शोभा बढाएको थियो । (पृ.४)।

साक्ष्य : चोभारबाट हेर्दा उपत्यका कचौराजस्तो देखिन्थ्यो । ठूलठूला र अग्ला भवनहरू, गुजुमुजु घरहरू र घना बस्ती । शहरहरूको बिचमा सिंहदरबार प्रस्ट देखिन्थ्यो । यो उन्नाइसौं शताब्दीको उत्कृष्ट वास्तुनमुना थियो, जसमा सत्रसय कोठा, धेरै चोक, पटाङ्गिनी र बार्दलीहरू थिए, कुनै बेला । वि.सं.२०४० असार २५ मा भीषण आगलागी भएपछि यसको मौलिक स्वरूप हराएको थियो । (पृ.५)।

उपर्युक्त पहिलो साक्ष्यमा केशरमहल दरबारको मनोहर उद्यान ‘स्वप्नबगैँचा’को वर्णनात्मक शैलीमा चित्रण गरिएको छ । ‘स्वप्नबगैँचा’ को नामअनुसारकै आकर्षक सजावट र मनमोहक वातावरण सरल भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी अर्को साक्ष्यमा केशरमहलमा रहेको ऐतिहासिक महत्त्वको केशर पुस्तकालयको रुग्ण अवस्थाको यथार्थ वस्तुस्थितिको चित्रण रहेको छ । यस पुस्तकालयका संस्थापक केशरशमशेर जबराले बारेमा जानकारी प्रस्तुत गरिएका यी हरफमा पनि वस्तुपरकता देखिएको छ । यसमा केशरशमशेरको पुस्तकप्रेमी, कलापारखी र प्रकृतिप्रेमी सौखिन व्यक्तित्वको परिचयका साथै उनले स्थापना गरेको केशर पुस्तकालयको वस्तुगत तथ्य पनि प्रस्तुत भएको छ । त्यस्तै अर्को साक्ष्यमा पनि तथ्यपरक भाषामा काठमाडौँ सहर र नेपालको प्रशासनको उच्च केन्द्र सिंहदरबारको वस्तुपरक वर्णन गरिएको छ । सिंहदरबारको विगतका यस्ता अनेक प्रसङ्ग र वस्तुगत तथ्यको वर्णनले ‘स्वप्न बगैँचामा एक छाया’ कथामा निबन्धात्मक ढाँचाको प्रयोग देखिएको छ । वस्तुगत तथ्यको आख्यानीकरणले यस कथालाई निबन्धात्मक ढाँचाको बनाएकाले यसमा विधागत मिश्रण रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

कथामा नाटकीयता

शास्त्रीय मान्यताअनुसार कथामा नाटक तत्त्वको उपस्थिति रहेको अवस्थामा नाटकीय कथा बन्दछ । नाटकको प्रमुख तत्त्व संवाद हो । यस कथामा पात्रपात्रा बिचको संवाद, अभिनेयताले कथामा अचानक नाटकीय मोडहरू देखिएका छन् । यस 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथाको कथ्यविन्यास र चरित्रचित्रणमा नाटकीयताको प्रयोग पाइन्छ । एउटा विद्वत्गोष्ठीमा पूर्वको कुनै ठाउँमा सामान्य परिचय भएका कथाका नायक-नायिका आर्यकीर्ति र शैवलिनी काठमाडौँको केन्द्रमा रहेको स्वप्नबगैँचामा भेट भई गहिरो प्रेम-प्रणयमा गाँसिनु (पृ.७) । प्रेम-प्रणयको अतल गहिराइमा पुगेर नयाँ जीवन सुरु गरेका बेला एक्कासि उनीहरू बिच सम्बन्धमा आएको विच्छेदनको घटनाले पनि नाटकीयता देखिएको छ । अझ त्यसभन्दा पनि मुख्य नाटकीयता त आर्यकीर्तिसँगै जीवन बाँच्ने कसम खाएकी शैवलिनीले पछि उसलाई भेट्दा पनि अपरिचित जस्तो व्यवहार देखाउनु रहेको छ । आर्यकीर्तिले अनेक अनुनय विनय गर्दा पनि केही नबोल्नुले पाठकका मनमा अनेक जिज्ञासा र आशङ्का पनि उब्जाएको छ : आर्यकीर्ति व्यथित भएर बोलिरहेको थियो । शैवलिनीले चुपचाप सुनिरही विना कुनै प्रतिक्रिया । हजार कोसिस गर्दा पनि आर्यकीर्तिले कुनै जवाफ पाएन । त्यहीँनेर ऊ झोक्रायो । आवेगमा आयो । रूँलारूँलाजस्तो भयो तर शैवलिनीले एक शब्द पनि उच्चारण गरिन । उसलाई आफू निकै कमजोर र शिथिल महसुस भयो । (पृ.१५)

उपर्युक्त उद्धरणमा पात्रका बाह्य क्रियाकलाप र आन्तरिक मनोदशालाई प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै फेवातालामा घुम्न गएका बेला डुङ्गा चलाइरहेकी शैवलिनीलाई पौराणिक आख्यानकी मिथकीय पात्र मत्स्यगन्धासँग तुलना गर्नु पनि नाटकीय सन्दर्भ देखिएको छ । यसर्थ संवाद, अभिनेयता र घटना परिवेशको दृश्यात्मक वर्णन आदिजस्ता नाटकीय आख्यानका विशेषताहरूले यस कथालाई नाटकीयताको मिश्रणयुक्त आख्यान संरचना बनाएको प्रस्ट देखिन्छ ।

कथामा अन्तर्पाठ

प्रस्तुत 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथामा विभिन्न विषय, सन्दर्भ अन्तर्पाठका रूपमा आएका छन् । कथाको मूल पाठभित्र अन्य कथ्य विषय, सन्दर्भ आदिको प्रयोगलाई अन्तर्पाठ वा अधिपाठका रूपमा लिइन्छ । एउटा पाठभित्र अर्को पाठको प्रविष्टि र खोजी अन्तर्पाठीयता हो । यसले हरेक कृतिहरू पूर्वपाठका पुनर्पाठ वा उत्तर पाठ हुन् र एउटा पाठ अनेक पाठहरूको जन्जालभित्र पसेको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ (गौतम, २०७०, पृ.३४१)। 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथामा अन्तर्पाठका रूपमा मिथकीयता, दर्शन, इतिहास, भूगोल, संस्कृति लगायतका विषयहरू आएका छन् । यस कथामा जनश्रुति तथा पौराणिक कथाको मिथकीय सन्दर्भलाई शैवलिनी र आर्यकीर्तिको कथाभित्र अन्तर्पाठका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा काठमाडौँ उपत्यकाको उत्पत्तिसम्बन्धी मिथकीय कथन यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ : “प्राचीनकालमा काठमाडौँ उपत्यका एक ठूलो दह थियो, शैवलिनी । चन्द्रहंस खड्गको प्रहारले चोभारको डाँडो काटेर दहको पानीलाई निकास दिएका थिए मञ्जुश्रीले । अनि मात्र यो ठाउँ बस्न योग्य भएको हो, मानिसका लागि” (पृ.९) । स्वयम्भू पुराणमा वर्णित उक्त प्रसङ्ग पहिलेदेखिनै जनमानसमा प्रचलित रहेको पाइन्छ । यसरी एउटा मिथकीय कथाका रूपमा स्थापित बनेको कथन कथाभित्र अधिकथा वा अन्तर्पाठको रूपमा आएको देखिन्छ । त्यस्तै कथामा प्रस्तुत अर्को मिथकीय कथाको पुनर्पाठन यसरी गरिएको छ :

साक्ष्यः परासर त्रिकालदर्शी विशिष्ट ऋषि थिए तर यति ठूलो आकर्षण थियो कि उनले आफूभित्रको कामवेगलाई रोक्न सकिरहेका थिएनन् । उनले यो कुरा कसैले देख्न नदेख्ने, आफ्नो सिद्धिले नदीवरिपरिका क्षेत्र र

डुङ्गालाई कुहिरोले छोपिदिने, उनको सौन्दर्य र कुमारीत्व यथावत् रहने साथै मत्स्यगन्धाको शरीरबाट सुगन्ध बहने विश्वास दिलाए ।

उनले भने, “हे परमसुन्दरी १ जुन बालकको जन्म हुनेछ उसलाई मसँगै लिएर जानेछु । कसैलाई थाहा हुनेछैन । तिमीबाट एक उज्यालो ज्ञान र विद्वताले जन्म लिनेछ । तिमीले यसरी मानवकल्याणका लागि योगदान गर्नेछौ । कृपया मेरो प्रस्तावलाई स्वीकार गर ।”

सुगन्ध, तेज र लावण्य प्राप्त गरिन् मत्स्यगन्धाले । खासमा उनको नाम त सत्यवती थियो । यसरी परासर र सत्यवतीको संसर्गबाट जन्मेका थिए- महर्षि व्यास, जसले आफ्नो पिताबाट शिक्षा र ज्ञान प्राप्त गरे ।

हस्तिनापुरमा राजसिंहासनको उत्तराधिकारी कोही पनि नभएर रित्तै हुने भएपछि माता सत्यवतीको आग्रहमा नियोग विधिबाट उनै महर्षि व्यासले क्रमशः अम्बिकाबाट धृतराष्ट्र, अम्बालिकाबाट पाण्डु र दरबारकी दासीबाट विदुरलाई जन्म दिएका थिए, यसरी हस्तिनापुरको राज्य अकण्टक चलेको थियो । (पृ.१२) ।

उपर्युक्त साक्ष्यमा महाभारतमा वर्णित परासर ऋषि र अविवाहित कन्या मत्स्यगन्धा अर्थात् सत्यवतीबाट पुत्र व्यासको जन्मकथा सन्दर्भ आएको छ । अधिपाठका रूपमा परासर ऋषि र मत्स्यगन्धा अर्थात् सत्यवतीका प्रसङ्गको उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै समाजमा पूज्य मानिने ऋषिमुनिमा देखिएका चारित्रिक विचलन प्रस्तुत गरी स्थापित आदर्शको भङ्गन गर्ने परम्परा पहिल्यैदेखि रहेको देखाइएको छ । परासर र मत्स्यगन्धाको भेट नदीको डुङ्गामा भएको, मत्स्यगन्धाको रूप सौन्दर्यबाट मोहित ऋषि परासरले आफूभित्रको कामवेग रोक्न नसकी कुमारी मत्स्यगन्धासित सहवासका लागि प्रस्ताव राखेको कथ्य प्रस्तुत छ । अविवाहित मत्स्यगन्धाले अस्वीकार गर्दागर्दै पनि ऋषिले जबरजस्ती सहवास गरेर व्यासको जन्म भएको प्रसङ्ग सामाजिक मान्यताका कोणबाट हेर्दा ऋषिमुनिका आदर्श चरित्र र मर्यादाका विपरीत देखिएको छ । यही प्रक्रियालाई पछि हस्तिनापुरको राजसिंहासनको उत्तराधिकारी प्राप्त गर्न पनि व्यासमार्फत प्रयोग गरिएको प्रसङ्ग अधिपाठका रूपमा आएका छन् । यस्ता मिथकीय सन्दर्भको कथामा खासै प्रासङ्गिकता नरहे पनि यसले पूर्व पाठका रूपमा अतीतका पूराकथाको स्मरण गराएको छ । यसबाट पौराणिक कालदेखि नै नियोग विधिबाट सन्तान जन्माउने प्रचलन रहेको बारेमा जानकारी प्राप्त भएको छ । मिथकको रूपमा प्रस्तुत विविध सन्दर्भलाई पितृसत्ता, लैङ्गिकता, नारीवाद लगायतका अन्य सैद्धान्तिक कोणबाट पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी ‘स्वप्नबर्गैचामा एक छाया’ कथामा साहित्यिक विषयेत्तरका विषयसन्दर्भ पनि रहेको देखिन्छ । नेपाली इतिहास, संस्कृति, दर्शन आदिका विषय समाविष्ट रहेकाले यसलाई अन्तर्पाठका रूपमा लिन सकिन्छ । विभिन्न धर्म, दर्शनमा प्रचलित यस्ता जनविश्वास आफैमा फरक कथा र स्थापित मिथक पनि हुन् । कथामा प्रस्तुत “देह त कहाँकहाँ होला, कहिलेसम्म होला । संसार नै अनित्य छ तर आत्मा गाँसिएको प्रेम मानिसको जीवनको सबैभन्दा ठूलो सौभाग्य हो” (पृ.८) । यस कथांशमा आत्मिक प्रेमसम्बन्धी गहन चिन्तन रहेको छ । प्रस्तुत कथामा पूर्वजन्म र पुनर्जन्मसम्बन्धी यस्तो फरक विषयको प्रयोगले पनि अधिपाठको भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

साक्ष्यः हिन्दू दर्शनमा पुनर्जन्मको विश्वास छ । स्वयम् बुद्ध र यशोधराको सम्बन्ध जन्म-जन्मान्तर भएको प्रसङ्ग बौद्धकथाहरूमा उल्लेख छ । ओशोले आफ्नो अधिल्लो जन्म तिब्बतमा भएको बताएका छन् र पूर्वजन्ममा आफूलाई विष दिएर मार्ने व्यक्ति पछिल्लो जन्ममा छुरी प्रहार गर्न आएको प्रसङ्ग उल्लेख गरेका छन् । तिब्बतमा लामा छान्ने विधिमा समेत पूर्वजन्मको अर्को कर्म जोडिन्छ । यसैले मानिसका अहिलेका

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

सम्बन्धहरू अहिलेका मात्र हँदैन् । त्यसैले देख्दा एक संयोग लागे पनि शायद सम्बन्धको हिसाबकिताब पुरानै हुन्छ । (पृ.९-१०) ।

समयको चरित्र नै यही हो कि त्यो बगिरहन्छ, आफ्नै धुनमा । असल होस कि खराब । सुन्दर होस् कि कुरूप । भोग्नेले आफ्नै प्रकारले भोग्छ । समय हिँडिरहन्छ अविराम । (पृ.१३) ।

' सत्यम् वदं प्रियं वदं ' । परिवर्तन संसारको नियम हो । एउटा फूल सबै ऋतुमा फुल्दैन । सबै फूल एउटै ऋतुमा फुल्दैनन्' (पृ. १४) ।

उपर्युक्त पहिलो साक्ष्यमा विभिन्न धार्मिक तथा शास्त्रीय मान्यताले स्वीकार गरेका दार्शनिक चिन्तनले मानवजीवनलाई हेर्ने दृष्टिकोण प्रस्तुत रहेको छ । मानिसको जन्म र पूर्वजन्मका बिच एउटा संयोग मात्र नभई तिनमा अभेद्य सम्बन्ध रहने बारेमा हिन्दू, बौद्ध धर्ममा प्रचलित रहेका जनश्रुति एवम् विभिन्न विश्वासहरूलाई दर्शनका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै अर्को साक्ष्यमा समयको गतिशीलता र परिवर्तन अन्योन्याश्रित जस्तै हुन् । यिनका आफ्नै गति र नियम रहने कुरालाई प्रस्तुत गरिएकाले यसले कथामा दर्शन अन्तर्पाठीयताको स्थिति देखिएको छ ।

कथामा संशय र अर्थगत अनिश्चितता

प्रस्तुत कथामा रहेका कथ्य सन्दर्भलाई संशय र अर्थगत अनिश्चितताको कोणबाट पनि पठन गर्न सकिने देखिएको छ । कथाको आरम्भमा उद्धृत गरिएको कविता कसले लेखेको हो भन्ने कुरामा नाम अज्ञात देखाउनुले यसमा संशय देखिएको छ । त्यसैगरी सुदूरबाट आफ्नो प्रेमका खातिर आएकी शैवलिनीले प्रतीक्षा गरेको व्यक्तिप्रतिको सन्देश “साँच्ची ऊ आउँछ के र?” (पृ.६) भन्ने पढ्दा भवानी भिक्षुको “त्यो फेरि फर्केला” कथाको शीर्षक याद आउँछ । त्यस्तै द्वारपालेले “स्त्री, तिमी यहाँको बासिन्दा होइनौ जस्तो लाग्छ र? म्लेच्छ पनि होइनौ । कि जापान, कोरिया, कुन राज्य हो तिम्रो मातृभूमि र? भनेर गरिएका वैकल्पिक प्रश्नहरू (पृ.६) ले कथामा अर्थको अनिश्चितता प्रस्तुत भएको छ । त्यसैगरी कोभिडका कारण लामो समय सञ्चारविच्छेद हुँदा शैवलिनीलाई केकस्तो होला, कहाँ होला, महामारीले के गऱ्यो, मन परिवर्तन पो भयो कि ?, आफ्नोबारेमा उसको धारणा के छ होला ? (पृ.१३) भन्ने शैवलिनीप्रति आर्यकीर्तिका मनमा सिर्जित प्रश्न, आशंका आवेगहरू आदिले कथामा अनिश्चितको भाव देख्न सकिन्छ । हुनत कोभिड फैलिएको समय धेरै नभएको र प्रायः सबैतिर सूचना प्रविधिका विस्तारले सञ्चार माध्यमको पहुँच सामान्य मानिससम्म पनि पुगिसकेको हुनाले शैवलिनी र आर्यकीर्तिजस्ता सचेत व्यक्तिहरू एकअर्कासँग सञ्चार विच्छेदको अवस्थामा रहनु अपत्यारिलो देखिन्छ । दुवैजनाको सुदूर पूर्वको विद्वत्सभामा भेट भएको र छोटो परिचयपछि एक्कासि छुट्टिएका शैवलिनी आर्यकीर्तिलाई खोज्दै स्वप्न बगैँचाको शहर आइपुग्नु र भेट हुनु, एकसाथ जीवन बिताउने बाचा गरिसकेका उनीहरू बिच सम्पर्क नहुनुले संशय गर्ने ठाउँ देखिएको छ । त्यस्तै कथामा प्रस्तुत “तर, यो उद्यानभित्रको एउटा कथा अज्ञात छ । रहस्यमा छ । कसलाई थाहा कि यहाँ एक रहस्यमयी प्रेमकथा पनि उम्रिएको छ, फुलेको छ” (पृ. १८) भन्ने कथनले अर्थगत अनिश्चितता पनि देखिएको छ । कथाको समापन पनि रहस्यमय प्रश्नप्रश्नमा भएकाले खुला पाठका रूपमा यसमा अर्थ अनिश्चितता देखिएको छ ।

यथार्थ र कल्पनाको मिश्रण

प्रस्तुत ‘स्वप्नबगैँचामा एक छाया’ कथामा आख्यान संरचनाका लागि यथार्थ र कल्पनाको मिश्रण गरिएको छ । समकालीन आख्यान लेखनमा तथ्य घटना र पात्रलाई काल्पनिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने तथा काल्पनिक घटना र चरित्रलाई वास्तविक जस्तै बनाएर प्रस्तुत गर्ने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा काल्पनिक पात्रहरूको यथार्थ

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

घटनासँग संलग्नता रहेको देखाइएको छ । तत्कालीन राणाकालीन समयमा केशर शमशेर जबराद्वारा युरोपीय शैलीमा निर्मित 'स्वप्न बगैँचा' काठमाडौँको केन्द्र भागमा अवस्थित वास्तुकलाको अनुपम नमुनाका साथै प्रमुख पर्यटकीय स्थलका रूपमा रहेको छ । यसैको सेरोफेरोमा सिर्जित कथामा नेपालको ऐतिहासिक सम्पदाका रूपमा रहेको केशरमहल, केशर पुस्तकालय, पाटन कृष्ण मन्दिर, चोभार, फेवाताल आदि स्थानिक परिवेशका रूपमा आएका तथ्यहरू हुन् । यसैगरी विश्वमा आतङ्क मच्चाएको कोभिड महामारीको वास्तविक घटनालाई कथामा काल्पनिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

केही हप्तापछि नै कोभिड भन्ने जीवाणुको सङ्क्रमणले संसारलाई त्रसित बनाइरहेको थियो । मानवहरूको आवागमन अवरूद्ध बन्यो । मानिसहरूले हिँडडुल गर्न नहुने र अज्ञा गर्नेलाई कठोर दण्डको सजाय हुने आदेश जारी भए राज्यबाट । र, आर्यकीर्ति पनि लामो समय थुनियो, कुनै सुदूर उपत्यकामा । त्यस बेला बाटो राजमार्ग र नगरका मुख्य चोकहरू सुनसान देखिन्थे । चिन्ता, ग्लानि र एकलोपनले मानिसहरू ग्रसित बनेका थिए । कतिखेर के हुन्छ भन्ने सन्त्रास व्याप्त थियो । सघन उदासीले घेरेको थियो मानवजातिलाई नै (पृ.११)।

प्रस्तुत साक्ष्यमा कोरोनाकालीन भयावह परिवेशको आख्यानीकरण गरिएको छ । सो समय मान्छेसँग मान्छे डराएर भागनुपर्ने कहालीलाग्दो यथार्थ थियो भने चारैतिर सन्त्रासमय वातावरणले मानिस वास्तवमै असहाय बनेको अवस्था पनि हो । वास्तविक घटनालाई कथाका काल्पनिक चरित्र शैवलिनी र आर्यकीर्तिको प्रेमिल सम्बन्धका बिचमा दूरी बढाउने कारकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । के कोरोना महामारीको त्रासदी नभएको भए, लामो समय आर्यकीर्ति कतै टाढा नथुनिएको भए कथाका पात्रहरू साथै हुन्थे त ? भन्ने आशङ्का पनि बाँकी रहेको छ । अन्ततः पात्रलाई अलग्याएर कथानकलाई वियोगका अवस्थामा पुऱ्याउने कारकका रूपमा कोरोनालाई प्रस्तुत गर्नु यथार्थको आख्यानीकरण रहेको छ ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययन 'स्वप्नबगैँचामा एक छाया' कथाको ढाँचा कसरी निर्मित रहेको छ भन्नेमा केन्द्रित छ । यो कथा कवितांशबाट आरम्भ भई कवितामै समाप्ति हुनुले यसको संरचना परम्परित कथालेखनको ढाँचाभन्दा भिन्न देखिन्छ । यस कथामा नेपालको ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको तर दशकौंसम्म उपेक्षित बनेको 'स्वप्नबगैँचा' को यही स्थानगत परिवेशलाई शीर्षकीकरण गरिएको छ । यसमा तथ्य र कल्पना, बुद्धि र भावना, मस्तिष्क र हृदयलाई मिसाएर नवीन ढाँचाको आख्यानात्मक संरचना तयार पारिएको छ । परम्परित विधा मान्यताले परिकल्पना गरेको ढाँचाभन्दा फरक यस कथामा कथ्यमा विविधता र शिल्पमा बहुलता रहेको छ । आख्यानात्मक संरचनामा कविता, निबन्ध, नाटक तत्त्व आख्यानेतर विधाको प्रविष्टिले कथामा विधामिश्रणका साथै अन्तर्पाठयितासमेत रहेको देखिन्छ । खुला पाठको रूपमा रहेको कथामा वस्तुपरकता, रहस्यात्मकता, दार्शनिकता एवम् काव्यात्मकताले गर्दा अर्थगत विविधता रहेको पाइन्छ । कथ्यवस्तु एवम् मूल कथ्य र सहायक वा अधिकथाका रूपमा रहेको सन्दर्भलाई अलग आकारका अक्षरमा प्रस्तुत गर्ने भिन्न प्रविधिले शिल्पशैलीका दृष्टिबाट पनि प्रयोगपरकता देखिएको छ । त्यसैले यस कथालाई बहुलवादी दृष्टिकोणबाट विपठन गर्नु औचित्यपूर्ण रहेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, इन्द्रविलास (२०६१), *पश्चिमी साहित्यसिद्धान्त*, साझा प्रकाशन ।
 एटम, नेत्र (२०७४), *सङ्क्षिप्त साहित्यिक शब्दकोश*, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
 गौतम, कृष्ण (२०५९), *आधुनिक आलोचना :अनेक रूप अनेक पठन* (दोस्रो संस्क.), साझा प्रकाशन ।

ज्ञानदीप, वर्ष १०(२), २०८१, ISSN 2382-543X

गौतम, कृष्ण (२०७१), *उत्तरसिद्धान्त*, भृकुटी पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

क्षितिज, रमेश (२०८१), 'स्वप्नबर्गैचामा एक छाया', *एउटा मायी नगरमा*, बुकहिल ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०६७), 'डेरिडा र विखण्डनवाद', *भृकुटी उत्तरआधुनिकता विशेषाङ्क*, भृकुटी पब्लिकेसन प्रा.लि. ।

सुवेदी, राजेन्द्र र गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (सम्पा.) (२०७९), *रत्न वृहत समालोचना भाग-३*, रत्न पुस्तक भण्डार।

Allen, Graham (2007). *Intertextuality*(Indian Reprint). U.S.A. : Routledge.

Derrida, Jaques(1978/1984) . *Off Gramatology*. Gayatri Chakravorty Spivak (Trans.).

Baltimore M Johns Hopkins University Press .